

УДК 811.161.1'373.45

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863.2/32.214668>**Галина НАМАЧИНСЬКА,**

orcid.org/0000-0002-2984-8422

кандидат філологічних наук,

викладач кафедри мовної та міжкультурної комунікації

Інституту іноземних мов

Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

(Дрогобич, Львівська область, Україна) fokysnam@ukr.net**КОЗАЦЬКА ДОБА У СЛОВНИКУ В. ДАЛЯ**

Безперечний факт, що географічне положення України полегшує її контакти з багатьма сусідніми європейськими країнами. Найбільші взаємні контакти, зокрема мовні, спостерігаються між Україною та Росією. Це постійно відображалось в їх мовних культурах.

«Тлумачний словник живої великоруської мови» – унікальний твір В. Даля. Лексикограф першим назвав свій словник пояснювальним. Цей словник складається з багатьох українських слів та містить численні елементи, що представляють український мовний та культурний простір. Це стало головним досягненням В. Даля як дослідника. Особливу увагу привертає той факт, що в цій роботі лексикограф представив українізму. Це означає, що вони функціонували в живій промові росіян. Словник відображає фрагменти епохи козацтва в історії України. Етнографічний матеріал – це культурно-естетичне джерело, що містить цінну інформацію для майбутніх поколінь. Важливе місце у словникових статтях відтворення епохи козацтва займають імена осіб з похідними від них.

Стаття зосереджена на лексемах, що називають конкретні явища козацької доби та прийняті російською мовою. На додаток до «Тлумачного словника живої великоруської мови» В. Даля для вирішення цієї мети використані словники сучасної української мови (СУМ) та російської мови (БАС). Статті відтворення епохи козацтва займають імена осіб з похідними від них посідають важливе місце у словнику.

Для прикладу взято лексеми козак, отаман, гетьман, війт, булава та універсал. Стверджено, що дані слова зустрічаються у всіх зазначених вище словниках.

Було простежено та вибрано інформацію зі словникових статей. Названі лексеми відображають реалії козацької доби. Доведено, що вони ситуативно пов'язані між собою, хоча не такі поширені, однак засвідчують відповідну адаптацію актуалізованих у них українізмів у російському мовленні.

Ключові слова: українізми; словник українізмів; лексеми; запозичення; козацька доба

Halyna NAMACHYNSKA,

orcid.org/0000-0002-2984-8422

Candidate of Philological Sciences,

Teacher at the Department of Linguistic and Intercultural Communication

Institute of Foreign Languages

Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University

(Drohobych, Lviv region. Ukraine) fokysnam@ukr.net**COSSACKS' ERA IN V. DAHL'S DICTIONARY**

It is an indisputable fact that Ukraine's geographical position facilitates its contacts with many neighboring European countries. The largest mutual contacts, in particular linguistic, have been observed between Ukraine and Russia. This has been consistently reflected in their linguistic cultures. Ukrainians have had a beneficial influence on the development of Russian culture, its literature and language for a long time.

“Explanatory Dictionary of the Living Great Russian Language” is a unique work by V. Dahl. The lexicographer was the first to call his dictionary explanatory. This dictionary consists of many Ukrainians words and includes numerous elements representing the Ukrainian linguistic and cultural space. It has become the main achievement of V. Dahl as a researcher. Particular attention is drawn to the fact that in this work the lexicographer presented the Ukrainianisms. This means that they functioned in the living speech of the Russians. The dictionary reflects fragments of the Cossacks' era in the history of Ukraine. Ethnographic material is a cultural and aesthetic source that contains valuable information for future generations. An important place in the dictionary articles of the reproduction of the Cossacks' era is occupied by the names of persons with their derivatives.

The article focuses on tokens that name specific phenomena of the Cossack era and are adopted in Russian. In addition to the “Explanatory Dictionary of the Living Great Russian Language” by V. Dahl, dictionaries of modern Ukrainian

(СУМ) and Russian (BAS) have been used to solve this goal. Articles of the reproduction of the Cossacks' era is occupied by the names of persons with their derivatives take an important place in the dictionary.

Such tokens as "отаман (cossack)", "отаман (ataman)", "гетьман (hetman)", "війт (wiyt)", "булава (bulava)" and "універсал (universal)" are taken as the example. It is stated that these words are found in all the above dictionaries.

Information from dictionary entries has been researched and selected. These tokens reflect the realities of the Cossacks' era. It has been proved that they are situationally connected with each other, although not so common, but correspond the adaptation of the Ukrainianisms' evidence which has been actualized in the Russian language.

Key words: Ukrainianisms, dictionary of Ukrainianisms, tokens, borrowings, Cossacks' era.

Постановка проблеми. «Тлумачний словник живої великоруської мови» – унікальна праця В. Даля. Лексикограф був першим, хто назвав свій словник тлумачним. В епіграфі до нього зазначено: «Словник названий тлумачним, бо він не тільки перекладає одне слово іншим, але тлумачить, пояснює подробиці значення слів і понять їм підлеглих» (Даль. В. И., 1978–1980). Один з найперших дослідників Я. К. Грот визначив цінність словника: «Словник Даля – книга не лише корисна й потрібна, це – книга, яка викликає інтерес: усякий поціновувач рідного слова може читати її або хоча гортати із задоволенням. Скільки він знайде в ній знайомого, рідного, любого, і скільки нового, цікавого, повчального!» (Грот, 1899, т. 2: 43). Особливу увагу привертає те, що в цій праці лексикограф подав українізми. Це значить, що вони функціонували в живому мовленні росіян. У словнику відображено фрагменти козацької доби в історії України. Етнографічний матеріал є культурно-естетичним джерелом, яке містить цінну інформацію для наступних поколінь.

Аналіз досліджень. У мовознавстві існують підходи, які виокремлюють аксіологічне, лінгвокультурологічне, антропоцентричне, когнітивно-семіологічне спрямування. Взаємозв'язок між мовними та ментальними одиницями висвітлено у працях О. О. Потєбні, В. фон Гумбольдта, Е. Сєпіра, Б. Уорфа, Ю. Д. Апрєсяна, Д. С. Ліхачова, Ю. Н. Караулова та інші.

Мета цієї наукової студії – віднайти лексеми, які називають специфічні явища козацької доби та які прийняті російською мовою.

Об'єкт дослідження – «Толковый словарь живого великорусского языка» В. И. Даля, номінації лексем козацької доби.

Виклад основного матеріалу. Для розв'язання поставленої мети, крім тлумачного словника живої великоруської мови В. Даля (Даль, 1978–1980), залучалися й словники сучасної української (СУМ) (Словник української мови 1970–1980) і російської (БАС) (Словарь современного русского литературного языка 1950–1965) мов.

Важливе місце у словникових статтях відтворення козацької доби займають найменування осіб з їхніми похідними. Для прикладу

візьмемо лексему *казак*. Слово *казак* у словнику В. Даля зафіксовано зі значеннями '1. Войсковой обыватель, поселенный воин, принадлежащий к особому сословию казаков, легкого конного войска, в своей одежде и вооружении. Есть и пешие казаки, в числе которых более известны черноморские пластуны. 2. Малорусские казаки те же крестьяне и ставят рекрут на своих правах' (Даль, 1978–1980, т. 2: 72).

Етимологічний словник М. Фасмера наводить такі відомості: «Казак, а, укр. *козак*, др.-русс. *козак* «работник, батрак», впервые грамм. 1935 г.; см. Срезн. 1, 1173 и сл. из укр. заимств. польск. *kozak* «казак». Ударение в форме мн. ч. *казáки* – результат влияния польско-укр. формы; оренб. казаки говорят: *казаки*. См. Зелени, РФВ, 56, 239. Заимств. из тур., крым.-тат., казах., кирг., тат, чагат. *казак* «свободный, независимый человек, искатель приключений, бродяга» (Радлов, 2, 364 и сл.). См. Бернекер 1, 496; Мi TEL 1, 330. Сюда же *казаки* мн., соврем. *казахи* – тюрк., народ. Этноним *касоч* не родствен *казак*, вопреки Эльи (505)» (Этимологический словарь русского языка, 1986–1987 т. 2: 158).

У БАСі зазначено: «Казак, а. мн. *казакі*, *ов* и *казáки*, *ов*, м. 1. В русском государстве 15–17 вв. – вольный человек из бежавших на окраины русского государства (Дон., Яик., Запорожье) крепостных крестьян, холопов и городской бедноты. 2. В дореволюционной России с 18 в. – представитель военного сословия – уроженец войсковых областей (войска Донского, Кубанского, Тверского, Оренбургского), обязанных нести службу за льготное пользование земель. 3. Крестьянин, уроженец бывших войсковых областей» (Словарь современного русского литературного языка, 1950–1965 т. 5: стлб. 654). У СУМі ж така семантична модель: «Козак, а, ч. 1. На Україні в 15–18 ст. – вільна людина з кріпосних селян або міської бідноти, що втекла на південні землі України й брала участь у визвольній боротьбі проти татаро-турецьких і польських загарбників; нащадок такої людини. // У Росії 16–18 ст. – вільна людина, що втекла на окраїни держави (Дон, Яік). 2. У дореволюційній Росії з 18 ст. – представник військового стану, уродженець військових

областей (Кубанської, Оренбурзької, Донського війська), який був зобов'язаний служити в армії за пільгове користування землею. 3. Уродженець колишніх військових областей. 4. Парубок, юнак взагалі. 5. Розм. Відважний, завзятий, хоробрий чоловік, молодець. 6. Те саме, що козачок. (Словник української мови, 1970–1980 т. 4: 209).

Значення лексеми *атаман* у словнику В. Даля подано як запозичення з української мови, порівн.: «Атаман м. (малорус. отаман и гетман, нем. Hauptmann) начально значило: предводитель шайки вольницы; затем выбранный старшина, голова козацкой общины... На Украине гетман означало войскового, а отаман куренного начальника; у запорожцев были куренные (сельские) отаманы и один над ними кошевой отаман, подчиненный гетману, в малоросском и новоросском крае отаманом зовут сельского старшину, выборного, старосту, также старшего пастуха или чабана, большака рыболовной ватаги» (Даль, 1978–1980, т. 1: с. 28). Зауважимо, що В. Даль звернув увагу й на особливості вимови цього слова в українській мові.

У БАСі відображено семантичну структуру цієї лексеми: «АТАМАН, а, м. 1. Дорев. Назначаемый или выборный начальник (в казачьих войсках и селениях), обычно происходивший из зажиточной казачьей верхушки. Истор. В эпоху феодализма у казаков – выборный начальник вольных военных дружин. 2. В эпоху гражданской войны – главарь белогвардейской банды. 3. Устар. Главарь разбойничьей или воровской шайки» (Словарь современного русского литературного языка, 1950–1965 т. 1: стлб. 253).

У СУМі *атаман* – це «1. іст. Выборный або призначений ватажок козацького війська // Представник козацької адміністрації у населених пунктах на Україні в 17–18 ст. 2. У дореволюційній Росії – начальник козацьких військ і поселень, що виконував військові, поліцейські та адміністративні функції. 3. У роки громадянської війни – верховода контрреволюційних банд. 4. Заст. Ватажок, керівник. // Той, хто очолює яку-небудь виборну і т. ін. групу людей» (Словник української мови, 1970–1980, т. 5: 801).

У В. Даля зафіксована ще низка із лексемами *атаман*, *козак*, *булава*, що ситуативно пов'язані між собою, порівн.: *Из рядовичей в атаманы выходят* (Даль. В. И., 1978–1980 т. 1: 27), *Не всем казакам в атаманах быть* (Даль. В. И., 1978–1980 т. 1: 27), *Не атаман при булаве, а булава при атамане, его власть, воля* (Даль, 1978–1980, т. 1: 27), *Без атамана казак сирота* (Даль, 1978–1980, т. 1: 27), *Атаманом артель*

крепка (Даль, 1978–1980, т. 1: 27), *Без атамана дуван не дуваят, добычи не делят* (Даль, 1978–1980, т. 1: 27), *Атаманом быть – уряд держать* (Даль, 1978–1980, т. 1: 27), *И у атамана не две головы на плечах* (Даль, 1978–1980, т. 1: 27). Ці прислів'я не такі поширені, однак вони засвідчують відповідну адаптацію актуалізованих українізмів у російському мовленні.

Слово *гетман* у В. Даля трактується як 'звання бывшего начальника малороссийского казачьего войска, войсковой атаман' (Даль, 1978–1980, т. 1: 349).

У БАСі маємо: «Гетман, а, м. Истор. 1. Выборный начальник Запорожской Сечи в 16–17 вв.; также верховный правитель присоединившейся в 1654 г. к России Украины (до 1764). 2. Командующий войсками в польско-литовском государстве 16–17 в.в.» (Словарь современного русского литературного языка, 1950–1965 т.3: стлб. 86).

У СУМі – це «1. В 16 ст. – виборний ватажок козацького війська Запорізької Січі з 17 ст. до 1764 р. – начальник козацького війська та правитель України. 2. Головнокомандуючий збройними силами Польсько-Литовської держави в 16–18 ст.» (Словник української мови, 1970–1980, т. 2: 58).

Лексема *войт* подана в словнику В. Даля з репрезентацією одного ЛСВ значення слова, порівн.: «Войт, м. юж. и зап. Начально градской глава (был напр. в Киеве), ныне старшина, местами городской старшина; род полицейского тысяцкого или пятисотского в посадах или местечках или над несколькими сотскими, местами деревенский староста или даже наряженный с рабочими в поле десятский...» (Даль, 1978–1980, т. 1: 231).

БАС фіксує таку модель: «Войт, а, м. Истор. Выборное или назначавшееся должностное лицо в средневековых городах Польши, Украины и Белоруссии. Устар. Деревенский староста. – др.-русск. войтъ, Слов. Акад. 1847: войт, войтов, войтовский, войтовство; Даль, Слов. войтовский, войтовать. польск. wójt, из нем. Vogt, от лат. Vocatus – ризванный» (Словарь современного русского литературного языка, 1950–1965, т. 1: стлб. 603).

У СУМі – «Війт, а, ч. Керівник місцевого (міського чи сільського) управління або самоврядування в середньовічній Німеччині, Литовському князівстві, Польщі та Україні 15–18 ст. // У Західній Україні та Польщі (до 1950 р.) – голова військової управи» (Словник української мови, 1970–1980, т. 2: 670).

У словниковій статі (ХОРУГВЬ) лексема хорунжий слугує найменуванням козацької особи:

Хорунжий стар, кто носит военную хоругвь, знаменик. Зафіксована подальша доля цього історизму: Ныне: прапорщик, корнет казачьих войск (Даль, 1978–1980, т. 4: 564).

Символ влади – лексема *булава* в словнику В. Даля подано як «набалдашник, головка; || палица как оружие, дубинка или кистень; || такое же оружие как знак начальственной власти, жезл, бунчук, сохранившийся при Донском войске; быть при булаве, при атамане, при штабе. У малороссийских атаманов была булава шестопер» (Даль, 1978–1980, т. 1: 139).

У БАСі: «Булава́, ы, ж. 1. Спорт. Гладкий деревянный ручной снаряд с утолщением и набалдашником, употребляемый в гимнастических упражнениях. 2. Устар. Длинная палка с шаровидным набалдашником, служившая принадлежностью парадной одежды швейцара у входа в крупные учреждения и частные аристократические дома Царской России. – Истор. Жезл с шаровидным набалдашником, служивший знаком гетманской власти у казацких атаманов. 3. Истор. Короткая палица с утолщением на верхнем конце или с шаровидным набалдашником, служившая боевым оружием в древней Руси и у других древних народов. – Др.-русс. боулава; Вейсманнов Лекс. 1731 с. 189: булава; Слов Акад. 1789: булава» (Словарь современного русского литературного языка, 1950–1965 т. 1: стлб. 534).

У СУМі зберігається історизм, порівн.: «Булава́, и, ж. 1. Кулясте потовщення на кінці

палиці і т. ін. 2. іст. Палиця з кулястим потовщенням на кінці, яка була колись військовою зброєю // Така ж палиця як символ влади. 3. заст. Довга палиця з кулею зверху – річ, належна до парадної форми швейцара в установах і аристократичних домах дореволюційної Росії» (Словник української мови, 1970–1980, т. 1: 253).

У тлумачному словнику В. Даля слово *универсал* репрезентовано в значенні 'грамота малоросійського гетмана' (Даль, 1978–1980, т. 4: 498).

У БАСі – це «польский королевский или украинский гетманский указ, имевший характер манифеста. – Яновский, Нов. словотолк. 1806: универсалы; Даль, слов.: универсал – польск. Universal от лат. Universalis – всеобщий» (Словарь современного русского литературного языка, 1950–1965, т. 16: стлб. 562).

У СУМі репрезентовано семантичну структуру цього слова із поміткою *істор.*: «1. Розпорядчий акт адміністративно-політичного характеру польських королів та українських гетманів (іноді представників центральної старшини) у 17–18 ст. 2. Звернення декларативно-програмного характеру, опубліковані в 1917–1918 роках Центральною радою» (Словник української мови, 1970–1980, т. 10: 449–450).

Висновки. Словникові тлумачення поданих «козацьких» номінацій позначаються українським етнокультурним змістом. Розглянуті приклади лексем доводять своє існування в російській мові.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Грот Я. К. Толковый словарь живого великорусского языка В. И. Даля. *Труды* : В 5 т. Санкт-Петербург, 1899. Т. 2. С. 43
2. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4-х томах / В. И. Даль, Т. 1, С. XLIV, С. XLIV, С. XLVIII, С. XLIX, С. XXIX. Москва : Terra, 1981
3. Словарь современного русского литературного языка : в 17 т. / под ред. В. И. Чернышёва. М.-Л. : Наука, 1950–1965.
4. Словник української мови : в 11 т. / ред. колег. І. К. Білодід (голова) та ін. Київ : Наук. дук, 1970–1980.

REFERENCES

1. Hrot YA. K. *Tolkovyy slovar' zhyvoho velykorusskoho yazyka* V. Y. Dalya. Hrot YA. K. *Trudy*: V 5 t. SPb., 1899. T. 2. S. 43
2. Dal' V. Y. *Tolkovyy slovar' zhyvoho velykorusskoho yazyka*: v 4-kh tomakh / V. Y. Dal', T. 1, S. XLIV, S. XLIV, S. XLVIII, S. XLIX, S. XXIX. Moscow : Terra, 1981
3. *Slovar' sovremennoho russkoho lyteraturnoho yazyka*: v 17 t. / pod red. V. Y. Chernyshëva. M.-L. : Nauka, 1950–1965.
4. *Slovyuk ukrayins'koyi movy*: v 11 t. / red. koleh. I. K. Bilodid (holova) ta in. Kyiv : Nauk. duka, 1970–1980.